

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 26 (65). 2013. № 2-1 (Ч. 2). С. 391-403.

УДК 342.7:341.231.14+341.01(477)

**МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ПРАВА ОСОБИ
НА БЕЗОПЛАТНУ ПРАВОВУ ДОПОМОГУ ТА ЇХ ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ
В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ**

Богма А. В.

*Управління Пенсійного фонду України в м. Черкасах Черкаської області
м. Черкаси, Україна*

В статті досліджено основні норми міжнародного права, у співвідношенні з практикою Європейського суду з прав людини в галузі правової допомоги, що надається безоплатно. Проаналізовано рівень імплементації в українське законодавство міжнародно-правових стандартів в сфері правового захисту. На підставі отриманих висновків, з урахуванням специфіки українського суспільства та рівня розвитку економіки запропоновано шляхи приведення норм національного права в галузі надання безоплатної правової допомоги у відповідність до міжнародних стандартів, з метою фактичної реалізації конституційних прав людини і громадянина.

Ключові слова: безоплатна правова допомога, адвокатура, міжнародне право, практика Європейського суду з прав людини, міжнародні стандарти.

Право на безоплатну правову допомогу є ключовим в системі реалізації конституційних прав особи. Міжнародною спільнотою визначені та затверджені основні критерії права на юридичну допомогу, які успішно отримують правову реалізацію в більшості європейських країн. В Україні, на жаль, міжнародні стандарти якості безоплатної правової допомоги не знаходять в повній мірі законодавчого закріплення та практичної реалізації, хоча в умовах євроінтеграції та демократизації суспільства набувають особливої актуальності. У вітчизняній науці відсутнє комплексне дослідження рівня імплементації міжнародних стандартів прав людини в українське законодавство у сфері безоплатної правової допомоги.

Проблеми розвитку інституту безкоштовної юридичної допомоги досліджувались багатьма науковцями, зокрема, Бова Є. Ю. [2], Титикалом Р. С. [3], Введенською В. В. [4], Козьмичем А. В. [5], Тацій Л. В. [6], Антоновичем М. М. [7], Скакуном О. Ф. [8], Банчуком О. А., Демковою М. С. [9], та ін. Серед зарубіжних науковців: Роджер Сміт [10], Рене Кассен [11]. Однак комплексне дослідження рівня імплементації міжнародних стандартів прав людини в українське законодавство у сфері безоплатної правової допомоги відсутнє на сьогодні. Завданням даної статті є аналіз чинного законодавства в сфері надання безоплатної правової допомоги у співвідношенні з міжнародними стандартами прав людини та практикою Європейського суду з прав людини; виявлення суттєвих розбіжностей між нормами національного та міжнародного права в сфері безоплатної правової допомоги з метою визначення шляхів усунення виявлених протиріч, з урахуванням специфіки українського суспільства.

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ПРАВОВИХ НОРМ ООН В ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

Післявоєнний період став свідченням нагальної необхідності об'єднання країн світу з метою захисту прав і свобод людини. 24 жовтня 1945 року було засновано міжнародну Організацію Об'єднаних Націй. 26 червня 1945 року підписано статут ООН, активну участь у розробці якого взяли представники України. Преамбула та розділ 1 якого визначають, що метою об'єднання націй є утвердження віри в основні права людини, створення умов, при яких зможуть зберігатися справедливість і повага до обов'язків, що витікають з договорів та інших джерел міжнародного права, були розроблені за головуванням міністра закордонних справ УРСР Д. Мануїльського у Першому комітеті на конференції у Сан-Франциско [13]. Україна як повноправний член ООН визначила забезпечення захисту прав людини пріоритетним напрямком внутрішньої і зовнішньої політики. Українське законодавство на сьогодні приведено у відповідність міжнародним стандартам захисту прав людини, однак окремі аспекти міжнародних норм залишаються поза увагою законодавця. Однак, як зазначав Л.Н. Шестаков, права людини неможливо імпортувати, оскільки в кожному суспільстві вони мають специфіку [12].

Частина 3 статті 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права визначає, що кожен має право при розгляді будь-якого пред'явленого йому обвинувачення на гарантії на основі повної рівності, а саме бути судимим в присутності підсудного і захищати себе особисто або через обраного ним захисника, бути повідомленим про це право і мати призначеного йому захисника в будь-якому випадку, коли інтереси правосуддя того потребують, безкоштовно для особи в такому випадку, коли у неї недостатньо коштів для оплати захисника [14]. Дане положення міжнародного права закріплено в статті 52 Конституції України: однією з важливих гарантій дотримання прав і свобод людини і громадянина є право кожного на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав [1]. Однак в рішенні Європейського суду з прав людини у справі Тревор Баннетт проти Ямайки (*Trevor Bennett v. Jamaica*) ССРР/С/65/Д/590/1994 (1999), стаття 14 частини 3 пункту d Міжнародного пакту про громадянські і політичні права не надає підсудному права вимагати призначення захисника за власним вибором безкоштовно. Отже, положення Закону України «Про безоплатну правову допомогу», яким передбачено надання безоплатної правової допомоги без права вибору захисника, не суперечить міжнародним нормам [23]. У справі «Ейрі проти Ірландії» судом зазначено, що відмова заявниці у наданні безоплатної правової допомоги у цивільній справі суперечить статті 14 частини 3 пункту d Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, оскільки безкоштовний захисник повинен призначатися у всіх випадках, коли того вимагають інтереси правосуддя, якщо в особи недостатньо коштів для оплати правових послуг. Відсутність правового захисту могло призвести до того, що заявниця опинилася б в не вигідній ситуації, коли б протилежна сторона мала адвоката, а конвенція спрямована на те, щоб гарантувати не теоретичні або ілюзорні права, а права, здійснені на практиці і ефективні [16]. В супереччю позиції Європейського суду з прав людини український законодавець визначив вузьке коло суб'єктів права на вторинну правову допомогу та надав таке право особам, які мають середньомісячний сукупний дохід їх сім'ї нижчий

суми прожиткового мінімуму, розрахованого та затвердженого відповідно до Закону України «Про прожитковий мінімум» для осіб, які належать до основних соціальних і демографічних груп населення [17]. На жаль, в Україні досить багато людей, які отримуючи мінімальну заробітну плату, не в змозі оплатити послуги адвоката та не належать до суб'єктів права на безоплатну правову допомогу, відтак позбавлені права на правовий захист. У пункті 1 статті 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права особлива увага зосереджена на важливості правового захисту у випадку примусового виселення, що безпосередньо стосується широкого кола прав, визначених в Загальній декларації прав людини [18]. До основних заходів процесуального захисту віднесено надання безкоштовної юридичної допомоги особам, які її потребують. В Україні доречною була б обов'язкова участь захисника у справах з примусового виселення.

Порушенням пункту 3 Декларації основних принципів юстиції для жертв злочинів та перевищення влади є обмеження доступу неповнолітніх до безкоштовної правової допомоги [19]. Звернення про надання правових послуг неповнолітнім безоплатно подаються їх законними представниками, надання вторинної безкоштовної допомоги передбачено лише дітям-сиротам, дітям, позбавленим батьківського піклування, безпритульним дітям, дітям, які можуть стати або стали жертвами насильства в сім'ї. Та чи зможе підліток в умовах розквіту бюрократії самостійно довести наявність конфлікту своїх інтересів з законним представником? Необхідність правової допомоги при збиранні доказів наявності зазначеного конфлікту є безсумнівною.

Вимоги Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації знайшли своє втілення в нормах Конституції України, зокрема в статті 24 зазначено, що не може бути привілеїв за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань. В нормах Закону України «Про безоплатну правову допомогу» визначено категорії осіб, які мають право на безоплатну правову допомогу незалежно від раси, кольору шкіри, національного та етнічного походження [20].

Згідно Кодексу поведінки посадових осіб по підтримці правопорядку, прийнятого 17.12.1979 в рамках ООН, для захисту всіх осіб, затриманих чи тих, що знаходяться в умовах тюремного режиму, кожній затриманій особі має бути надано право на допомогу, консультацію з адвокатом і можливість спілкування з ним, що свідчить про необхідність надання правової допомоги особам на всіх стадіях кримінального процесу та адміністративного судочинства. Зазначена норма міжнародного права знайшла втілення в статті 213 Кримінального процесуального кодексу України та статтях 14, 19 Закону України «Про безоплатну правову допомогу».

Важливою є позиція Європейського суду з прав людини по справі Кемпбела і Фелла проти Сполученого Королівства, в якій зазначено, що термін «суд» у визначеному міжнародною нормою праві на захист не має обов'язково тлумачитися як юрисдикція класичного типу, інтегрована в правову систему держави. Крім того, право на правову допомогу визначається Європейським судом не лише в межах судової процедури, а і поза нею, до виникнення процесуальних правовідносин. Згідно норм українського законодавства, до безоплатної вторинної правової допомоги належать такі види правових послуг, як захист від обвинувачення, здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах,

інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами, складання процесуальних документів. Відповідно, законодавець не обмежує коло випадків процесуального захисту представництвом у судах [21].

В «Основних положеннях про роль адвокатів», прийнятих 7 конгресом ООН по запобіганню злочинам, передбачено, що особа, яка не має адвоката, у випадках, коли інтереси правосуддя вимагають цього, повинна бути забезпечена допомогою адвоката, який має відповідну компетенцію і досвід ведення справ, щоб забезпечити їй ефективну юридичну допомогу без оплати з її сторони, якщо у неї немає необхідних коштів [22]. Дана гарантія передбачена Законом України «Про адвокатуру», «Про безоплатну правову допомогу», Кримінально-процесуальним кодексом України. Суб'єктами надання безоплатної вторинної правової допомоги в Україні можуть бути виключно адвокати. Однак, згідно частини 2 статті 2 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» порядок надання безоплатної правової допомоги фізичним особам на благодійних засадах фізичними та юридичними особами, які займаються благодійною діяльністю самостійно або спільно з відповідними благодійними організаціями, регулюються відповідним законодавством і статутами цих організацій. Отже, залишається незрозумілим, чи можуть благодійні організації надавати безоплатну вторинну правову допомогу. Якщо вони є суб'єктами її надання, то вбачається, що порушення норми міжнародного права, яка надає таку можливість, виключно адвокатам.

Згідно рішень Європейського суду з прав людини у справі Грэхем и Моррисон проти Ямайки (Graham and Morrisson v. Jamaica) ССРР/С/52/Д/461/1991 (1994), Смит и Стюарт проти Ямайки (Smith and Stewart v. Jamaica) ССРР/С/65/Д/668/1995 (1999), у разі якщо адвокат не бачить підстав для оскарження судового рішення в апеляційній інстанції, суд повинен впевнитися, що засуджений знає, що адвокат не буде брати участь в оскарженні вироку. В іншому випадку суд повинен повідомити засудженого, що захисник не буде оскаржувати вирок та надати можливість призначити йому іншого захисника. Недотримання зазначених умов є порушенням статті 14 частини 3 пункту d Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [23]. На сьогодні в Україні зазначені умови не дотримуються, оскільки відсутні відповідні законодавчі вимоги. Законами України передбачена заміна адвоката у разі неналежного виконання адвокатом своїх зобов'язань за умовами договору, недотримання ним порядку надання безоплатної вторинної правової допомоги. На жаль, особі, яка не має необхідних правових знань та достатніх коштів для оплати праці захисника, важко, а в більшості випадків неможливо довести неналежне виконання адвокатом своїх зобов'язань. Відтак актуальним залишається порушення міжнародного принципу рівності перед законом і судом.

Однією з важливих умов надання якісних правових послуг є їх належне фінансування. Згідно принципу 3 Основних принципів, що стосуються ролі юристів, прийнятих восьмим Конгресом ООН по попередженню злочинності та спілкуванню з правопорушниками, що відбулось в Гавані, уряд забезпечує надання достатніх фінансових та інших засобів для надання юридичних послуг особам, які її потребують і в разі необхідності іншим особам, які знаходяться у несприятливому стані [24]. Стаття 29 Закону України про безоплатну правову допомогу визначає, що фінансування безо-

платної первинної правової допомоги здійснюється за рахунок видатків Державного бюджету України на утримання відповідних органів виконавчої влади, місцевих бюджетів та інших джерел. Залишаються невизначеними «інші джерела фінансування», що може викликати труднощі в правозастосуванні закону. Фінансування безоплатної вторинної правової допомоги здійснюється за рахунок видатків Державного бюджету України. Як свідчить практика, всупереч нормам міжнародного права, такі кошти виділяються в недостатньому обсязі або взагалі можуть бути не виділені.

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ПРАВОВИХ НОРМ РАДИ ЄВРОПИ В ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

Свідченням європейської інтеграції України та підвищення її міжнародного авторитету є вступ української держави до Ради Європи, що відбувся 9 листопада 1995 року на урочистій церемонії на площі перед Палацом Європи у Страсбурзі. В Резолюції (78) 8 «Про юридичну допомогу і консультування», прийнятої Комітетом Міністрів Ради Європи 02.03.1979, зазначено: «Надання юридичної допомоги – це не прояв милосердя, а обов'язок, що покладений на суспільство» [25]. Конвенція про захист прав і основоположних свобод, прийнята в рамках Ради Європи, є ключовим документом європейської організації, що визначає право кожного на юридичну допомогу захисника, а за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя [26]. Зазначене право закріплюється конвенцією як право обвинуваченого у вчиненні злочину на правовий захист та полягає у праві захищати себе особисто, мати обраного самою особою захисника і, за визначених умов, мати призначеного йому захисника безоплатно. Про це свідчить рішення Європейського суду з прав людини у справі Пакеллі проти Федеративної Республіки Германія. Однак у вищезазначеному рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Ейрі проти Ірландії» судом визнано, що право на безкоштовного правозахисника поширюється і на категорію цивільних справ. Резолюція 78 (8) Комітету Міністрів відносно безоплатної юридичної допомоги і консультування проголошує право кожного на безоплатну юридичну допомогу і юридичну консультацію, щоб економічні фактори не могли слугувати перешкодою для здійснення або захисту у громадянських, комерційних, адміністративних, соціальних або фіксальних справах. Як уже зазначалось, в Україні існує пряма залежність розвитку інституту безоплатної правової допомоги від економічних факторів. Крім того, резолюція визначає, що безоплатна правова допомога повинна включати усі витрати, які несе правозахисник, включаючи витрати на свідків, експертів, перекладачів [25]. Згідно Порядку оплати послуг та відшкодування витрат адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 18.04.2012, обчислення розміру винагороди та її виплати, відшкодування витрат, пов'язаних з наданням безоплатної вторинної правової допомоги, адвокатам, які надають безоплатну вторинну правову допомогу особам, обчислюється за спеціальною формулою, виходячи з установленого розміру оплати за годину роботи адвоката, розрахункового часу, що витрачається адвокатом на надання допомоги в одному кримінальному провадженні, з урахуванням особливостей стадій кримінального провадження, протягом якого адвокат здійснював захист, повноти участі адвоката у відповідних процесуальних діях, а також

ступеня складності кримінального провадження [27]. Як свідчить практика, винагорода, визначена формулою, є недостатньою для проведення адвокатом усіх необхідних правозахисних дій. Важливою в діяльності адвокатури, а відтак в наданні якісної безоплатної правової допомоги, є наявність ефективної системи самоврядування правозахисників. Необхідність її створення визнана міжнародною спільнотою та зазначена в Рекомендації РЄ (2000) 21 про свободу професії адвоката. Зокрема, згідно п. 5 заохочення до формування та формування професійних місцевих, національних і міжнародних об'єднань, незалежних від влади та від широкого загалу, повинно бути дозволено адвокатам, оскільки метою їх створення є зміцнення стандартів професійної діяльності і захист незалежності адвокатів, що є особливо важливим при наданні безоплатної правової допомоги. Спільною адвокатів України неодноразово наголошувалось на цьому, однак на сьогодні в Україні не створено побудованої на професійних засадах єдиної колегії адвокатів, яка була б неурядовою організацією і управління якою здійснювалось її членами. Частково необхідні функції виконує Спілка адвокатів України та регіональні кваліфікаційні і дисциплінарні комісії адвокатів, де в якості апеляційної інстанції діє вища кваліфікаційна комісія адвокатів. На розгляді у Верховній Раді України перебувають численні законопроекти, що передбачають створення незалежної організації адвокатів з широкими її функціями.

Згідно Європейської угоди про передачу заяв про правову допомогу, будь-яка особа, що проживає на території однієї держави і бажає звернутися за правовою допомогою у зв'язку з цивільною, господарською або адміністративною справою на території іншої держави, може подати відповідну заяву в державі проживання. Для цієї мети кожна держава повинна визначити спеціальний орган, який буде приймати заяви і пересилати їх в інші держави безкоштовно для заявника [28]. Всупереч вимогам міжнародної норми відповідного органу в Україні не створено. Не дотримано в повній мірі Рекомендації 76 (5) Комітету Міністрів відносно безкоштовної юридичної допомоги в цивільних, комерційних, адміністративних справах. Резолюція рекомендує державам-членам надавати безоплатну правову допомогу на однакових умовах фізичним особам-громадянам інших держав-членів та усім іншим фізичним особам, які мають місце проживання на території тієї держави, де ведуться відповідні процедури [29]. На сьогодні членами Ради Європи є 47 держав. Україною укладено договори про міжнародну правову допомогу лише із 13 країнами. Згідно частини 2 статті 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» право на безоплатну вторинну правову допомогу мають громадяни держав, з якими Україна уклала відповідні міжнародні договори про правову допомогу, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також іноземці та особи без громадянства відповідно до міжнародних договорів, учасником яких є Україна, якщо такі договори зобов'язують держав-учасниць надавати певним категоріям осіб безоплатну правову допомогу. Отже, особа без громадянства або громадянин країни, з якою не укладено міжнародний договір, отримавши місце проживання на території України позбавлена можливості отримання безоплатної правової допомоги на тих же умовах, що і українські громадяни. Невизначеною залишається позиція українського законодавця щодо надання безоплатної правової допомоги особам, які бажають звернутися за захистом своїх прав до міжнародних правозахисних органів. Закон України «Про безоплатну

правову допомогу» не передбачає обмежень в наданні правової допомоги виключно в межах національної правової системи, але і не закріплює заборони. А.С. Батлер вважає, що держави мають контроль лише над внутрішніми судами, а тому гарантувати право на безоплатну правову допомогу можуть лише щодо внутрішніх правозахисних органів. Важко погодитись з такою позицією, оскільки кожна європейська держава повинна бути зацікавлена у справедливому вирішенні справи в міжнародних правозахисних органах, відтак повинна сприяти особам у наданні правової допомоги за межами національної правової системи. Згідно страсбурзької системи, надання безоплатної правової допомоги передбачається лише з моменту, коли відповідний уряд подав письмові обґрунтування щодо прийнятності скарги чи після закінчення терміну подання такого обґрунтування, або після того, як було оголошено про прийнятність справи [30]. Надання безкоштовного захисника на попередніх стадіях розгляду скарги не передбачено міжнародними нормами. Женевська правова система взагалі не передбачає такої допомоги. Оскільки в Україні відсутній чіткий механізм організації надання безоплатної правової допомоги особам, які бажають звернутися до міжнародних правозахисних органів, то більшість людей позбавлені можливості захисту своїх прав на міжнародному рівні, що свідчить про порушення Європейської конвенції про захист прав та основних свобод з Протоколами до неї, Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та інших міжнародно-правових актів, ратифікованих Україною, які надають право кожному після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій. Відповідна норма Конституції України залишається декларативною.

Можливість особи відмовитись від адвоката, за винятком випадків, визначених законом, є свідченням втілення в національне законодавство Рекомендації № R (81) Комітету Міністрів відносно шляхів полегшення доступу до правосуддя [31]. Європейський суд з прав людини право на правову допомогу визнає не лише в межах конкретного судового розгляду, але й поза ініційованою судовою процедурою, що означає право на правову допомогу будь-якій особі ще до виникнення процесуальних відносин. З прийняттям Закону України «Про безоплатну правову допомогу» було реалізовано рекомендацію Комітету Міністрів про необхідність спрощення процедури звернення за безкоштовною юридичною допомогою [32]. Згідно закону, особа може звернутися за наданням первинної правової допомоги до будь-якого органу державної влади. Якщо питання порушені у зверненні, не належать до компетенції органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування, до якого надійшло звернення особи, такий орган протягом п'яти календарних днів повинен надіслати це звернення до відповідного органу та повідомити про це особу, яка подала звернення. Звернення за безоплатною вторинною правовою допомогою подаються особами до Центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги або до територіального органу юстиції за місцем фактичного місця проживання чи перебування особи. У випадку затримання особи за підозрою у вчиненні правопорушення здійснюється негайне інформування Центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги, який зобов'язаний прийняти рішення про надання безоплатної вторинної правової

допомоги з моменту затримання особи. Такий порядок звернень є доступним для кожного та забезпечує вчасне отримання правової допомоги кожним. На сьогодні в Україні відсутні будь-які заохочення адвокатів до надання безоплатної правової допомоги особам, які перебувають у складному матеріальному становищі. Більшість адвокатів працюють вимушено, що свідчить про порушення Рекомендації Комітету Міністрів про свободу зайняття юридичною професією, в якій зазначено про необхідність стимулювання юристів до надання юридичних послуг, на обов'язки юристів в відношенні до їх клієнтів не повинно впливати те, що винагорода виплачується за рахунок публічних коштів. Державами-членами Ради Європи було ухвалено План дій щодо системи безоплатної правової допомоги з метою започаткування, розбудови і посилення системи забезпечення правової допомоги, одним із основних напрямків якого є розміщення інформації про безоплатну правову допомогу на Інтернет-сайтах. На сьогодні в Україні інформацію про правову допомогу можна отримати в повному обсязі на офіційних Інтернет-сайтах. Парламентська Асамблея в Рекомендації 1639 (2003) «Медіація в сімейно-правових спорах і рівність статей» закликає держав-членів впроваджувати заохочення і використання медіації в сімейно-правових спорах. В Україні на законодавчому рівні визнано медіацію як правову послугу, однак впровадження програм відновного правосуддя знаходиться на етапі формування вітчизняної моделі [33].

АДАПТАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА ВІДПОВІДНО ДО ЗАКОНОДАВЧИХ НОРМ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Основними принципами Європейського союзу є свобода, демократія, шанування прав людини та основоположних свобод, верховенство права. Україна, підписавши у 1994 році Угоду про партнерство і співробітництво з Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, ствердила повагу до демократичних принципів. Свідченням цього стало прийняття Верховною Радою України Закону України «Про концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» [34]. Доступ до правосуддя і максимально доступна – за ціною, якісна юридична допомога – в Європейському Союзі вважається одним з пріоритетів розвитку [21]. Згідно п. 13 Директиви Ради 2002/8/ЕС від 28 січня 2013 року «Про покращення доступу до правосуддя у трансграничних спорах шляхом встановлення мінімальних спільних правил, які відносяться до правової допомоги та інших фінансових аспектів у цивільних судових процесах», якщо правова допомога надається, вона повинна покривати весь судовий процес повністю, включаючи витрати, понесені у зв'язку з проголошенням рішення таким, що має законну силу та його виконанням [15]. Особа, яка отримала правову допомогу, продовжує її отримувати у разі апеляційного оскарження рішення, винесеного на її користь. На жаль, в Україні на сьогодні не створено дієвих механізмів реалізації даних положень. Належне забезпечення якісною правовою допомогою кожного є запорукою підписання українською державою угоди про асоціацію з ЄС. 9 червня 2006 року указом Президента України схвалено Концепцію формування системи безоплатної правової допомоги в Україні. До основних шляхів створення системи безоплатної правової допомоги було віднесено: 1) створення взаємопов'язаних складових системи-первинної та вторинної безоплатної правової допомоги; 2) за-

безпечення належного рівня та оптимального порядку оплати правової допомоги за рахунок державного бюджету;

3) встановлення чітких критеріїв доступу осіб до безоплатної правової допомоги;

4) створення ефективної моделі управління системою безоплатної правової допомоги та її фінансування [35].

Отже, на сьогодні в українському законодавстві міжнародні стандарти прав людини отримали формальне закріплення, але продовжують залишатися декларативними, оскільки не забезпечено належного фінансування інституту безоплатної правової допомоги, що є обов'язковою вимогою міжнародної спільноти; коло суб'єктів отримання безоплатної вторинної правової допомоги є досить вузьким і не відповідає європейському «критерію нужденності»; визначення критерію якості надання безоплатної вторинної правової допомоги та кола суб'єктів її надання залишається дискусійним, що є недопустимим згідно європейських вимог. Вітчизняним законодавством не передбачена система організації безкоштовної правової допомоги в Україні особам, які потребують захисту своїх прав в міжнародних судових органах та державних і судових органах зарубіжних країн, однак визначена як рекомендаційна в міжнародних нормах. Точне закріплення вищезазначених вимог в національному законодавстві стане гарантією реалізації конституційних прав і свобод кожного.

Список літератури:

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

2. Бова Є. Ю. Організація безкоштовної правової допомоги в Україні: дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 «Судоустрій, прокуратура та адвокатура» / Є. Ю. Бова ; Академія адвокатури України. – Київ, 2009. – 217 с.

3. Титикало Р. С. Захисна функція юридичної допомоги в адміністративно-деліктному процесі : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Р. С. Титикало ; Київський Національний університет внутрішніх справ. – Київ, 2009. – 207 с.

4. Введенська В. В. Кримінально-процесуальні гарантії реалізації права на юридичну допомогу осіб, постраждалих від злочину : дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / В. В. Введенська ; Донецький юридичний інститут Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. – Донецьк, 2009. – 254 с.

5. Козьмініх А. В. Роль інституту адвокатури в реалізації правозахисної функції громадянського суспільства : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / А. В. Козьмініх ; Одеська національна юридична академія. – Режим доступу. – [Електронний ресурс] : <http://avtoreferat.net/content/view/1120/45>.

6. Тацій Л. В. Юридична природа адвокатури в системі захисту прав і свобод людини і громадянина : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Л. В. Тацій ; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Режим доступу. – [Електронний ресурс] : <http://avtoreferat.net/content/view/892/45>.

7. Антонович М. М. Реалізація права на правову допомогу в міжнародних органах захисту прав людини / М. М. Антонович // Режим доступу. – [Електронний ресурс] : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_gum.

8. Скаун О. Ф. Теория государства и права : учебник для вузов / О.Ф. Скаун ; МВД Украины. Университет внутренних дел. – Харьков : Консум, 2000. – 704 с.

9. Банчук О. А., Демкова М. С. Правова допомога: Зарубіжний досвід та пропозиції для України / О. А. Банчук, М. С. Демкова. – Режим доступу. – [Електронний ресурс] : <http://www.lexlibrary.org/library/2/2284>.

10. Сміт Р. Надання безкоштовної юридичної допомоги та управління системою надання безкоштовної юридичної допомоги Великобританії / Роджер Сміт. – Режим доступу. – [Електронний ресурс] : www.justice.org.uk.
11. Рене Кассен – видатний діяч 20 століття у захисті прав людини / [упоряд. А. Д. Святоцький та ін.] // *Право України*. – 2010. – № 10. – С. 248-249.
12. Шестаков Л. Н. Права человека: Сборник универсальных и региональных международных документов / Л. Н. Шестаков. – Режим доступу. – [Електронний ресурс] : <http://law.edu.ru/article/article.asp?articleID=1138022>.
14. Статут Організації Об'єднаних Націй та Міжнародного суду : міжнародний документ від 26.06.1945 // Режим доступу. – [Електронний ресурс] : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_010.
15. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : міжнародний документ від 16.12.1966 // Режим доступу. – [Електронний ресурс] : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
16. Про покращення доступу до правосуддя у транскордонних спорах шляхом встановлення мінімальних спільних правил, які відносяться до правової допомоги та інших фінансових аспектів у цивільних судових процесах : Директива Ради ЄС від 28.01.2013 № 2002/8/ЄС // Режим доступу. – [Електронний ресурс] : http://www.dfp.gov.ua/fileadmin/downloads/euro/ukr_2002_92_ua.pdf.
17. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ейрі проти Ірландії» // Режим доступу. – [Електронний ресурс] : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/980_332.
18. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 02.06.2011 № 3460-VI // *Відомості Верховної Ради України*. – 2011. – № 51. – Ст. 577.
19. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : міжнародний документ від 16.12.1966 // Режим доступу. – [Електронний ресурс] : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_042.
20. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою : міжнародний документ від 29.11.1985 // Режим доступу. – [Електронний ресурс] : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_114.
21. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації : міжнародний документ від 21.12.1965 // Режим доступу. – [Електронний ресурс] : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_105.
22. Договір про Європейський союз : міжнародний документ від 07.02.1992 // Режим доступу. – [Електронний ресурс] : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_029.
23. Основні положення про роль адвокатів, прийняті 7 Конгресом ООН по запобіганню злочинам : міжнародний документ від 01.08.1990 // Режим доступу. – [Електронний ресурс] : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_835.
24. Міжнародні стандарти в сфері надання безоплатної правової допомоги: витяги із текстів і резюме документів // Режим доступу. – [Електронний ресурс] : <http://do.gendocs.ru/docs/index-123411.html>.
25. Основні принципи, що стосуються ролі юристів (прийняті восьмим Конгресом ООН по попередженню злочинності та ставленням до правопорушників // Режим доступу. – [Електронний ресурс] : <http://zakon.kuban.ru/private/advokat/opru90.htm>.
26. Резолюція Комітету Міністрів відносно безоплатної юридичної допомоги і консультування : Резолюція від 02.03.1978 № 78 (8) // Режим доступу. – [Електронний ресурс] : <http://www.yur-info.org.ua/doc/1601748/Rezoliutsii>.
27. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : міжнародний документ від 04.11.1950 // Режим доступу. – [Електронний ресурс] : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
28. Про питання оплати послуг та відшкодування витрат адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.04.2012 № 305 // Режим доступу. – [Електронний ресурс] : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/305-2012-%D0%BF/page>.
29. Європейська угода про передачу заяв про правову допомогу : багатостороння угода від 27.01.1977 № ETS N 092 // Режим доступу. – [Електронний ресурс] : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_321.
30. Рекомендація Комітету Міністрів відносно безкоштовної юридичної допомоги в цивільних, комерційних, адміністративних справах : Резолюція від 18.02.1976 № (76) 5 // Режим доступу. – [Електронний ресурс] : <http://www.yur-info.org.ua/doc/1601749/Rezoliutsiia-76-5>.
31. Butler A. S. Legal Aid before Human Right Treaty Monitoring Bodies / A. S. Butler // *Int'l & Cotp.L.Q.* – 2000. – Vol. 49. – 364 p.
32. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи відносно шляхів полегшення доступу до право-

суддя : міжнародний документ від 14.05.1981 № R (81) 7 // Режим доступу. – [Електронний ресурс] : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_133.

33. Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи про ефективний доступ до права і правосуддя для найбідніших : міжнародний документ від 08.08.1993 № R (93) 1 // Режим доступу. – [Електронний ресурс] : <http://advokatonline.org.ua/7-pravo-na-spravedlyvyj-sudovyj-rozhlyad>.

34. Медіація в сімейно-правових спорах і рівність статей : Рекомендації Парламентської Ассамблеї № 1639 (2003) 1 // Режим доступу. – [Електронний ресурс] : <http://do.gendocs.ru/docs/index-123411.html?page=2>.

35. Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського союзу : Закон України від 18.03.2004 № 1629-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 29. – Ст. 367.

36. Про концепцію формування безоплатної правової допомоги в Україні : Указ Президента України від 09.06.2006 № 509/2006 // Режим доступу. – [Електронний ресурс] : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/509/2006>.

Богма А. В. Международно-правовые стандарты права лица на бесплатную правовую помощь и их имплементация в законодательстве Украины / А. В. Богма // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки. – 2013. – Т. 26 (65). № 2-1. – Ч. 2. – С. 391-403.

В статье исследованы основные нормы международного права, в соответствии с практикой Европейского суда по правам человека в области правовой помощи, предоставляемой бесплатно. Проанализирован уровень имплементации в украинское законодательство международно-правовых стандартов в сфере правовой защиты. На основании полученных выводов, с учетом специфики украинского общества и уровня развития экономики предложены пути приведения норм национального права в области предоставления бесплатной правовой помощи в соответствии с международными стандартами, с целью фактической реализации конституционных прав человека и гражданина.

Ключевые слова: бесплатная юридическая помощь, юридическая практика, международное право, практика Европейского суда по правам человека, международным стандартам.

INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS OF THE RIGHT TO FREE LEGAL ASSISTANCE AND THEIR IMPLEMENTATION IN LEGISLATION OF UKRAINE

Bogma A. V.

Office of the Pension Fund of Ukraine in Cherkasy of the Cherkasy region, Cherkasy, Ukraine

The basic rule of international law that define the procedure for granting legal aid, both within national legal systems and judicial authorities of foreign countries, namely legislation of the United Nations, including the International Covenant on Civil and Political Rights International Covenant on Economic, Social and cultural Rights and the Council of Europe legislation including allocated Convention on Human Rights and Fundamental freedoms, the Resolution of the Committee of Ministers “On legal aid and advice”. Particular attention is focused on the legal strengthening of the right to receive free legal assistance to minors and persons who are arrested or who is in a prison detention. The basic ways of adaptation of Ukrainian legislation to EU legislation are studied. Outlines the criteria for the quality of legal aid in accordance with international human rights standards. Reveals the mode of financing of legal aid in accordance with international standards, as one of the important conditions for the provision of quality legal services. Analysis of key decisions of the European Court of Human Rights in the area of legal aid in relation to national legislation and international law. Ukrainian legislation provides guidelines, which are inconsistent or in conflict with international human rights standards in the field of legal aid. Since Ukraine is a member of the United Nations and the Council of Europe intends to join the European Union, it is particularly important to determine the level of implementation of law enshrined in the legislation of the United Nations, the Council of Europe and the European Union in the Ukrainian state. Based on these findings, specific to Ukrainian society and the level of economic development, the ways to bring domestic law in the provision of legal aid in accordance with international standards for the actual implementation of the constitutional rights and civil rights.

Key words: free legal assistance, legal practice, international law, practice of European court of human rights, international standards.

Spysok literatury:

1. Konstytucija Ukrai'ny : Zakon Ukrai'ny vid 28.06.1996 № 254k/96-VR // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrai'ny. – 1996. – № 30. – St. 141.
2. Bova Je. Ju. Organizacija bezkoshtovnoi' pravovoi' dopomogy v Ukrai'ni: dys. na zdobuttja nakovogo stupenja kand. juryd. nauk : spec. 12.00.10 «Cudoustrij, prokuratura ta advokatura» / Je. Ju. Bova ; Akademija advokatury Ukrai'ny. – Kyi'v, 2009. – 217 s.
3. Tytykalo R. S. Zahysna funkcija jurydychnoi' dopomogy v administratyvno–deliktnomu procesi : dys. na zdobuttja nauk. stupenja kand. juryd. nauk : spec. 12.00.07 «Administratyvne pravo i proces; finansove pravo; informacijne pravo» / R. S. Tytykalo ; Kyi'vs'kyj Nacional'nyj universytet vnutrishnih sprav. – Kyi'v, 2009. – 207 s.
4. Vvedens'ka V. V. Kryminal'no-procesual'ni garantii' realizacii' prava na jurydychnu dopomogu osob, postrazhdalych vid zlochynu : dys. na zdobuttja naukovogo stupenja kand. juryd. nauk : spec. 12.00.09 «Kryminal'nyj proces ta kryminalistyka; sudova ekspertyza; operatyvno-rozshukova dijal'nist'» / V. V. Vvedens'ka ; Donec'kyj jurydychnyj instytut Lugans'kogo derzhavnogo universytetu vnutrishnih sprav imeni E. O. Didorenka. – Donec'k, 2009. – 254 s.
5. Koz'minyh A. V. Rol' instytutu advokatury v realizacii' pravozahysnoi' funkcii' gromadjans'kogo suspil'stva : avtoref. dys. na zdobuttja naukovogo stupenja kand. polyt. nauk : spec. 23.00.02 «Politychni instytuty ta procesy» / A. V. Koz'minyh ; Odes'ka nacional'na jurydychna akademija. – Rezhym dostupu. – [Elektronnyj resurs] : <http://avtoreferat.net/content/view/1120/45>.
6. Tacij L. V. Jurydychna pryroda advokatury v systemi zahystu prav i svobod ljudyny i gromadjanyna : avtoref. dys. na zdobuttja naukovogo stupenja kand. juryd. nauk : spec. 12.00.01 «Teorija ta istorija derzhavy i prava; istorija politychnyh i pravovyh uchen'» / L. V. Tacij ; Harkivs'kyj nacional'nyj universytet vnutrishnih sprav. – Rezhym dostupu. – [Elektronnyj resurs] : <http://avtoreferat.net/content/view/892/45>.
7. Antonovych M. M. Realizacija prava na pravovu dopomogu v mizhnarodnyh organah zahystu prav ljudyny / M. M. Antonovych // Rezhym dostupu. – [Elektronnyj resurs] : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_gum.
8. Skakun O. F. Teorija gosudarstva i prava : uchebnik dlja vuzov / O.F. Skakun ; MVD Ukrainy. Universitet vnutrennih del. – Har'kov : Konsum, 2000. – 704 s.
9. Banchuk O. A., Demkova M. S. Pravova dopomoga: Zarubizhnyj dosvid ta propozycii' dlja Ukrai'ny / O. A. Banchuk, M. S. Demkova. – Rezhym dostupu. – [Elektronnyj resurs] : <http://www.lexlibrary.org/library/2/2284>.
10. Smit R. Nadannja bezkoshtovnoi' jurydychnoi' dopomogy ta upravlinnja systemoju nadannja bezkoshtovnoi' jurydychnoi' dopomogy Velykobytanii' / Rodzher Smit. – Rezhym dostupu. – [Elektronnyj resurs] : www.justice.org.uk.
11. Rene Kassen – vydatnyj dijach 20 stolittja u zahysti prav ljudyny / [uporjad. A. D. Svjatoc'kyj ta in.] // Pravo Ukrai'ny. – 2010. – № 10. – S. 248-249.
12. Shestakov L. N. Prava cheloveka: Sbornyk unyversal'nyh y regional'nyh mezhdunarodnyh dokumentov / L. N. Shestakov. – Rezhym dostupu. – [Elektronnyj resurs] : <http://law.edu.ru/article/article.asp?articleID=1138022>.
13. Statut Organizacii' Ob'jednanyh Nacij ta Mizhnarodnogo sudu : mizhnarodnyj dokument vid 26.06.1945 // Rezhym dostupu. – [Elektronnyj resurs] : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_010.
14. Mizhnarodnyj pakt pro gromadjans'ki i politychni prava : mizhnarodnyj dokument vid 16.12.1966 // Rezhym dostupu. – [Elektronnyj resurs] : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
15. Pro pokrashhennja dostupu do pravosuddja u transkordonnyh sporah shljahom vstanovlennja minimal'nyh spil'nyh pravyl, jaki vidnosjat'sja do pravovoi' dopomogy ta inshyh finansovyh aspektiv u cyvil'nyh sudovyh procesah : Dyrektyva Rady JeS vid 28.01.2013 № 2002/8/ES // Rezhym dostupu. – [Elektronnyj resurs] : http://www.dfp.gov.ua/fileadmin/downloads/euro/ukr_2002_92_ua.pdf.
16. Rishennja Jevropejs'kogo sudu z prav ljudyny u spravi «Ejri proty Irlandii'» // Rezhym dostupu. – [Elektronnyj resurs] : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/980_332.
17. Pro bezoplatnu pravovu dopomogu : Zakon Ukrai'ny vid 02.06.2011 № 3460-VI // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrai'ny. – 2011. – № 51. – St. 577.
18. Mizhnarodnyj pakt pro ekonomichni, social'ni i kul'turni prava : mizhnarodnyj dokument vid 16.12.1966 // Rezhym dostupu. – [Elektronnyj resurs] : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_042.
19. Deklaracija osnovnyh pryncypiv pravosuddja dlja zhertv zlochyniv ta zlovzhyvannja vladoju : mizhnarodnyj dokument vid 29.11.1985 // Rezhym dostupu. – [Elektronnyj resurs] : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_114.

21. Mizhnarodna konvencija pro likvidaciju vsih form rasovoi' dyskryminacii' : mizhnarodnyj dokument vid 21.12.1965 // Rezhym dostupu. – [Elektronnyj resurs] : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_105.
22. Dogovir pro Jevropejs'kyj sojuz : mizhnarodnyj dokument vid 07.02.1992 // Rezhym dostupu. – [Elektronnyj resurs] : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_029.
23. Osnovni polozhennja pro rol' advokativ, pryjnjati 7 Kongresom OON po zapobigannju zlochynam : mizhnarodnyj dokument vid 01.08.1990 // Rezhym dostupu. – [Elektronnyj resurs] : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_835.
24. Mizhnarodni standarty v sferi nadannja bezoplatnoi' pravovoi' dopomogy: vytjagy iz tekstiv i rezjume dokumentiv // Rezhym dostupu. – [Elektronnyj resurs] : <http://do.gendocs.ru/docs/index-123411.html>.
25. Osnovni pryncypy, shho stosujut'sja roli jurystiv (pryjnjati vos'mym Kongresom OON po poperedzhennju zlochynnosti ta stavlennjam do pravoporushnykiv // Rezhym dostupu. – [Elektronnyj resurs] : <http://zakon.kuban.ru/private/advokat/opru90.htm>.
26. Rezoljucija Komitetu Ministriv vidnosno bezoplatnoi' jurydychnoi' dopomogy i konsul'tuvannja : Rezoljucija vid 02.03.1978 № 78 (8) // Rezhym dostupu. – [Elektronnyj resurs] : <http://www.yur-info.org.ua/doc/1601748/Rezoliutsii>.
27. Konvencija pro zahyst prav ljudyj i osnovopolozhnyh svobod : mizhnarodnyj dokument vid 04.11.1950 // Rezhym dostupu. – [Elektronnyj resurs] : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
28. Pro pytannja oplaty poslug ta vidshkoduvannja vytrat advokativ, jaki nadajut' bezoplatnu vtorynnu pravovu dopomogu : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrai'ny vid 18.04.2012 № 305 // Rezhym dostupu. – [Elektronnyj resurs] : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/305-2012-%D0%BF/page>.
29. Jevropejs'ka ugoda pro peredachu zajav pro pravovu dopomogu : bagatostoronnja ugoda vid 27.01.1977 № ETS N 092 // Rezhym dostupu. – [Elektronnyj resurs] : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_321.
30. Rekomendacija Komitetu Ministriv vidnosno bezkoshtovnoi' jurydychnoi' dopomogy v cyvil'nyh, komercijnyh, administratyvnyh spravah : Rezoljucija vid 18.02.1976 № (76) 5 // Rezhym dostupu. – [Elektronnyj resurs] : <http://www.yur-info.org.ua/doc/1601749/Rezoliutsiia-76-5>.
31. Butler A. S. Legal Aid before Human Right Treaty Monitoring Bodies / A. S. Butler // Int'I & Cotp.L.Q. – 2000. – Vol. 49. – 364 p.
32. Rekomendacija Komitetu Ministriv Rady Jevropy vidnosno shljahiv polegshennja dostupu do pravosuddja : mizhnarodnyj dokument vid 14.05.1981 № R (81) 7 // Rezhym dostupu. – [Elektronnyj resurs] : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_133.
33. Rekomendacija Komitetu ministriv Rady Jevropy pro efektyvnyj dostup do prava i pravosuddja dlja najbidnishyh : mizhnarodnyj dokument vid 08.08.1993 № R (93) 1 // Rezhym dostupu. – [Elektronnyj resurs] : <http://advokatonline.org.ua/7-pravo-na-spravedlyvyj-sudovyj-rozhlyad>.
34. Mediacija v simejno-pravovyh sporah i rivnist' statej : Rekomendacii' Parlamentskoj Assambley № 1639 (2003) 1 // Rezhym dostupu. – [Elektronnyj resurs] : <http://do.gendocs.ru/docs/index-123411.html?page=2>.
35. Pro zagal'nodержavnu programu adaptacii' zakonodavstva Ukrai'ny do zakonodavstva Jevropejs'kogo sojuzu : Zakon Ukrai'ny vid 18.03.2004 № 1629-IV // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrai'ny. – 2004. – № 29. – St. 367.
36. Pro koncepciju formuvannja bezoplatnoi' pravovoi' dopomogy v Ukrai'ni : Ukaz Prezydenta Ukrai'ny vid 09.06.2006 № 509/2006 // Rezhym dostupu. – [Elektronnyj resurs] : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/509/2006>.